

نقش پژوهش‌های کیفی در علوم انسانی

دکتر محمد نمازی

استاد مدیریت و حسابداری دانشگاه شیراز

چکیده

دانشمندان روش‌شناسی پژوهش‌ها را به دو گروه کلی طبقه‌بندی می‌کنند: ۱- پژوهش‌های کمی ۲- پژوهش‌های کیفی. هدف اصلی این مقاله بحث و بررسی در مورد پژوهش‌های کیفی است. بنابراین، ابتدا ویژگی‌های مهم پژوهش‌های کیفی و اختلاف‌های مهم بین این‌گونه پژوهش‌ها و پژوهش‌های کمی بررسی می‌شود. سپس، چند نمونه بارز از پژوهش‌های کیفی مورد بحث قرار می‌گیرند، و کاربردهای عمده آن‌ها نیز عنوان می‌شود. نتیجه‌گیری این بررسی به قرار زیر است:

- ۱- پژوهش‌های کیفی از نظر اهمیت و ساختار علمی روش تحقیق، اصالتاً در سطح نازل‌تری از پژوهش‌های کمی قرار ندارند.
- ۲- انتخاب بین یک روش پژوهش کیفی یا کمی بستگی به عوامل متعددی دارد. مهمترین سازه تعیین‌کننده، ماهیت موضوع، مشکل مورد مطالعه، و تجربه پژوهشگر است.
- ۳- پاره‌ای از انواع روش‌های پژوهش کیفی (به عنوان نمونه پژوهش موردی و زمینه‌ای) می‌توانند اطلاعات عمیق و دقیقی را در خصوص پدیده‌ها، رفتارها و سازمانهای پیچیده ارائه کنند. کسب این‌گونه اطلاعات از راه پژوهش‌های کمی به هیچ عنوان میسر نیست.
- ۴- در اکثر موارد، به‌منظور افزایش روائی داخلی و روائی خارجی پژوهش، می‌توان از هر دو نوع تکنیک‌های کیفی و کمی استفاده نمود. یعنی، روش‌های پژوهش‌های کیفی و کمی می‌توانند مکمل یکدیگر باشند.

پیشنهاد می‌گردد، در آینده، روش‌ها و تکنیک‌های پژوهش‌های کیفی هر چه کامل‌تر و عملی‌تر تدوین گردد تا روائی داخلی و روائی خارجی آن‌ها تقویت شود، و اعتبار این‌گونه پژوهش‌ها نیز افزایش بیشتری یابد.

واژگان کلیدی: پژوهش‌های کیفی، پژوهش‌های کمی، مطالعات آرشیوی، مطالعات موردی

مقدمه

پژوهش (تحقیق) در لغت به مفهوم «به کنه مطلب رسیدن و واقع چیزی را به‌دست آوردن» (دهخدا، ۱۳۷۳) معنا شده است. تعریف دیگری پژوهش را «یک فعالیت

منظم و مدون می‌داند که هدف آن کشف و گسترش دانش و حقیقت است (نادری و سیف نراقی، ۱۳۷۳: ۳۷). به‌گونه کلی، پژوهش عبارت‌است از یک عمل منظم که در نتیجه آن پاسخ‌هایی برای سؤال‌های موردنظر و مطرح شده در موضوع تحقیق به دست می‌آید (نادری و نراقی، ۱۳۷۳: ۳۶). به‌گونه دقیق‌تر، پژوهش عبارت است از فعالیتی که در برگیرنده: یک ایده، یک پژوهشگر، یک روش و یک محیط است (نمازی، ۱۳۷۸: ۲). پژوهش علمی یک مطالعه منظم و کنترل شده نظامدار، منطقی و بر مبنای روش‌های علمی است که داده‌ها را خلاصه می‌کند تا به نتیجه برسد، و قابلیت تکرارپذیری و انتقال‌پذیری را نیز دارد. پژوهش‌های علمی را می‌توان به دو گروه کلی تقسیم‌بندی نمود:

۱- پژوهش‌های کمی^۱ - ۲- پژوهش‌های کیفی^۲

هدف اصلی این مقاله بررسی نقش پژوهش‌های کیفی است. به این منظور، ابتدا ماهیت پژوهش‌های کیفی و تفاوت‌های عمده این‌گونه پژوهش‌ها با پژوهش‌های کمی مورد بررسی قرار می‌گیرد. سپس مهمترین سازه‌هایی که در پژوهش‌های کیفی مورد استفاده قرار می‌گیرند، بحث می‌شوند. نتیجه‌گیری مقاله در پایان ارائه می‌گردد.

ماهیت پژوهش‌های کیفی

پژوهش‌های کمی از روش علمی ساخت و اثبات تجربی استفاده می‌کنند و بر اساس فرضیه‌ها و طرح‌های پژوهش از قبل تعیین‌شده انجام می‌شوند. معیارهای اندازه‌گیری داده‌ها کمی است و برای استخراج نتیجه‌ها از فن‌های آماری استفاده می‌کنند.

پژوهش‌های کیفی شامل روش‌هایی می‌شوند که برای مطالعه پدیده‌ها در شکل طبیعی خودشان به کار گرفته می‌شوند، و پژوهشگر هیچ فرضیه از قبل تعیین شده‌ای در زمینه موضوع مورد مطالعه در دست ندارد. در این گونه پژوهش‌ها، هدف پژوهشگر بررسی «کیفیت» پدیده مورد مطالعه است نه کمیّت. واژه کیفیت به چه، چگونه، چه‌زمان، کجا، چقدر، چه مقدار و... مربوط می‌شود. بنابراین، پژوهش‌های کیفی به معانی، مفاهیم، تعاریف، علامات، استعارات، توضیحات و ویژگی‌های چیزها و موضوع‌های مورد مطالعه، می‌پردازند. در این موارد، به عنوان نمونه، برای پاسخ به این‌که چه راه‌هایی برای اداره کارایی سازمان مؤثرند؟ رضایت خاطر شغلی کارکنان

1 Quantitative Research

2 Qualitative Research

چقدر است؟ میزان رضایت مردم از خدمات بیمارستان‌ها چقدر است؟ و... معمولاً از پژوهش‌های کیفی استفاده می‌شود.

با وجودی که پژوهش‌های کیفی بخش وسیعی از تحقیقات را در رشته‌های گوناگون علوم انسانی و علوم تجربی تشکیل می‌دهند، اما در اکثر موارد به پژوهش‌های کمی اهمیت بیشتری داده می‌شود. این امر می‌تواند مربوط به طرز تفکر، و سلیقه اشخاصی باشد که پژوهش‌های علمی را فقط مرتبط با اعداد و ارقام کمی و نتیجه‌گیری‌های دقیق و (نسبتاً) قطعی می‌دانند. همچنین، این امر می‌تواند به دلیل سابقه و تجربه شخص منتقد نیز باشد. عدم آشنایی به ویژگی‌های کیفی و پیچیدگی متغیرهای رفتاری مربوط به مطالعه از یکطرف، و تجربه متمادی شخص در زمینه‌های صرفاً مقداری و کمی از طرف دیگر این وضعیت را به وجود می‌آورد. ضعف پاره‌ای از پژوهش‌های کیفی در انتخاب روش‌های علمی و مناسب و متدولوژی ضعیف آن‌ها می‌تواند از دیگر عوامل مربوط به شکل‌گیری این‌گونه تفکرها باشد (البته این ایراد در پژوهش‌های کمی هم می‌تواند وجود داشته باشد). همچنین، پژوهش‌های کیفی توسط برخی از نویسندگان مورد انتقاد قرار گرفته‌اند و به عنوان روش‌های غیرعلمی و فاقد روایی قلمداد شده‌اند.

در این مورد میشلر (میشلر، ۱۹۸۶: ۲۹) پاسخ زیر را به منتقدان می‌دهد: روش‌های دیگری به جز روش‌های استاندارد، مانند مصاحبه بدون ساختار، به عنوان روش‌های خطادار تلقی می‌شوند. من، در مقابل، بحث می‌کنم که مصاحبه استاندارد، به گونه‌ای اساسی، دارای خطا است و بنابراین نمی‌تواند به عنوان یک الگوی ایده‌آل، که سایر روش‌ها را با آن می‌توان سنجید، به کار برده شود. همچنین، قایوری و دیگران می‌گویند: در ادبیات روش‌های پژوهش، پاره‌ای از بحث‌ها درباره اینکه چه فن‌ها یا روش‌هایی بیشتر مناسب یا «علمی» هستند، وجود دارد؛ گاهی گفته می‌شود که روش‌های کمی و ساختار یافته «علمی‌تر» و در نتیجه بهتر هستند. اما به اعتقاد ما، روش‌ها یا فن‌ها «بهتر» یا «علمی‌تر» نیستند فقط به خاطر این که آن‌ها کمی هستند. چه روش‌ها یا فن‌هایی برای چه (پروژه) تحقیق مناسب‌تر هستند، بستگی به موضوع تحقیق و هدف آن دارد (Ghauri, Gronhaug and kristianslund, 1995:83).

برمن، لی کامپت و گوتز^۱ ادعا می‌کنند که انتقادهای وارده به پژوهش‌های کیفی، به این دلیل نیست که نقص واقعی در الگوی کیفی وجود دارد، بلکه به این دلیل است که واژه تجربی به اشتباه برابر و مترادف با واژه «کمی» به کار برده می‌شود. از طرف

1 Borman, Lecompte, and Goetz

دیگر بسیاری از روش‌شناسان پژوهش به عنوان نمونه (Glaser and Strauss, 1967) معتقدند که پژوهش‌های کمی به علت استفاده از ابزار و اجزای کمی از قبل تعیین شده، نمی‌توانند واقعیت دنیای پیچیده متغیرهای مورد مطالعه را کاملاً منعکس کنند، زیرا آن‌ها، واقعیت را به قسمت‌های کوچک محدودی تقسیم می‌کنند، و سپس به وسیله فن‌های آماری، که محدودیت‌های افزون‌تری را ایجاد می‌کنند، آن‌ها را مورد اثبات تجربی قرار می‌دهند. عده‌ای دیگر، معتقدند که در برخی از مواردی که پژوهش‌های کمی به کار گرفته می‌شود استفاده از روش‌های کیفی مناسب‌تر است.

مایلز می‌گوید: حقیقت این است که اگرچه روش‌های پژوهش گوناگونی زیر عنوان «روش‌های کمی» و «روش‌های کیفی» به وسیله پژوهشگران متعددی انجام می‌شوند، اما در واقع همه این مطالعات در مسیر بسط و گسترش علم و کشف حقیقت است، که هدف نهایی هر پژوهشی است. اما این تا زمانی است که علم به عنوان راهی مشخص و نظام‌مند جهت درک و کشف متغیرهای مورد مطالعه تعریف شود (Miles, 1979:117).

بنابراین، پژوهشگران علمی ممکن است روش اثبات‌گرایی را دنبال کنند و یا در وهله اول علاقمند به درک پدیده‌های پیچیده انسانی و به اصطلاح «زندگی جهانی» باشند. در مورد اول، پژوهشگر متدولوژی تجربی را از علوم طبیعی دریافت می‌کند تا پدیده مورد نظر را مطالعه کند. در این حالت، الگوهای کمی، جمع‌آوری داده‌های عددی وسیع، و استفاده از فن‌های آماری جهت آزمون فرضیه‌های تجربی از قبل تعیین شده، به کار می‌روند. در حالت دوم، پژوهشگران روی زبان‌ها و معانی که اشخاص را به آن‌ها منتسب می‌کنند، تکیه می‌کنند. در این مورد، زندگی جهانی شامل انگیزه‌ها، علامت‌ها، احساس‌ها و معانی آن‌ها و همچنین سایر برداشت‌های ذهنی مربوط به زندگی اشخاص و گروه‌ها می‌گردد (Berg, 1989:9).

تفاوت‌های عمده پژوهش‌های کیفی و کمی

تمایز بین روش‌های «کیفی» و «روش‌های کمی» در دنیای واقعی پژوهش‌های اجتماعی گاهی چندان روشن نیست. دو دلیل عمده برای این امر وجود دارد:

- ۱- در عمل، انتخاب یک روش منتهی به حذف روش دیگر نمی‌گردد؛ پژوهشگران مجرب تمایل دارند که از هر دو روش در یک پژوهش استفاده کنند. بنابراین، تفاوت این دو روش به میزان استفاده بیشتر از یک روش در مقابل روش دیگر مربوط می‌شود.

۲- در تئوری، هر دو روش بر مبنای پیش‌فرض‌های یکسانی بنا می‌شوند و تجزیه این دو روش به دو قطب جداگانه بسادگی امکان‌پذیر نیست. با وجود این، واژه «روش‌های کیفی» و «روش‌های کمی» به‌کار گرفته می‌شوند تا ویژگی‌های متفاوتی را در مورد ابعاد پدیده‌ها و متغیرهای مورد مطالعه در دو قطب مخالف، روشن‌تر سازند. جدول (۱) تفاوت‌های عمده «روش‌های کمی» و «روش‌های کیفی» را نشان می‌دهد.

جدول ۱: تفاوت‌های عمده روش‌های کمی و کیفی

روش‌های کمی	روش‌های کیفی
۱- پدیده‌ها را به‌طور کمی اندازه‌گیری کرده و به اعداد تبدیل می‌کنند.	۱- پدیده‌ها را به‌طور کیفی بررسی کرده و به کلمات نوشته شده تبدیل می‌کنند.
۲- از تجزیه و تحلیل آماری استفاده می‌کنند.	۲- از تشریح عمیق پدیده‌ها استفاده می‌کنند.
۳- از تعداد مطالعات در مقیاس وسیع استفاده می‌کنند.	۳- از تعداد مطالعات در مقیاس کوچک استفاده می‌کنند.
۴- روی متغیرهای خاصی در پژوهش تأکید می‌کنند.	۴- روی کل واقعیت پدیده‌ها تأکید می‌کنند (و اعتقاد دارند که واقعیت‌ها را نمی‌توان با تجزیه متغیرها خوب شناخت)
۵- روی بی‌طرفی پژوهشگر در نتیجه پژوهش تأکید می‌کنند	۵- روی تأثیر ارزش پژوهشگر (سابقه و تجربه، تحصیلات، فرهنگ و اعتقادات وی) در نتیجه پژوهش تأکید می‌کنند.
۶- از طرح‌های پژوهش و فرضیه‌های از قبل تعیین شده استفاده می‌کنند.	۶- از طرح‌های پژوهش و فرضیه‌های از قبل تعیین شده استفاده نمی‌کنند، بلکه آن‌ها را در طی جریان پژوهش به‌وجود می‌آورند.
۷- تأکید روی آزمون و اثبات تجربی دارند.	۷- تأکید روی درک پدیده‌ها دارند.
۸- تأکید روی معیارهای اندازه‌گیری کنترل شده دارند.	۸- تأکید روی مشاهده پدیده‌ها به‌صورت طبیعی خودشان دارند.
۹- معمولاً با نظریه‌های از قبل ارائه شده شروع می‌کنند.	۹- می‌توانند جهت ایجاد نظریه‌های جدید به‌کار برده شوند.

به‌گونه‌ای فراگیر، «روش‌های کیفی» در موارد زیر به‌کار گرفته می‌شوند:

- ۱- هنگامی که موضوع پژوهش و هدف مطالعه مربوط به «کیفیت» پدیده‌ها باشد.
- ۲- هنگامی که روی تجربه یا رفتار نامعلوم شخص یا پدیده مطالعه شود.

- ۳- هنگامی که درک و فهم پدیده‌ای مورد نظر است که اطلاعات اندکی از آن در دست باشد.
- ۴- هنگامی که مطالعه یک واقعه یا جریان اجتماعی به گونه‌ای کمی عملی نباشد.
- ۵- هنگامی که مطالعه سازمانها، گروه‌ها و اشخاص مورد نظر باشد.
- ۶- هنگامی که نوع پژوهش استقرایی یا اکتشافی باشد.
- ۷- هنگامی که هدف پژوهشگر ساخت نظریه و تشریح آن باشد.
- ۸- هنگامی که مطالعه عمیقی از پدیده یا شخص یا مکان معینی مورد نظر باشد.
- ۹- هنگامی که پدیده بسیار کمیاب باشد، یا مطالعه حالت‌های استثنایی پدیده‌ها مورد نظر باشد.

استفاده از سازه‌های کیفی

چهار سازه در استفاده از پژوهش‌های کیفی بسیار مهم هستند که عبارتند از:
 ۱- مسأله پژوهش ۲- روش پژوهش ۳- فن جمع‌آوری اطلاعات ۴- نحوه واکاوی اطلاعات. هر یک از این سازه‌ها، به گونه فشرده، مورد بحث قرار می‌گیرند.

مسأله پژوهش

اولین سازه مؤثر در استفاده از پژوهش‌های کیفی، مسأله مورد مطالعه است. سه حالت گوناگون در اینجا می‌تواند به وجود آید:

حالت اول : شرایط اجباری

گاهی موضوع مورد مطالعه به گونه‌ای است که فقط از پژوهش‌های کیفی باید استفاده نمود. ما این حالت را شرایط اجباری استفاده از پژوهش‌های کیفی می‌نامیم. موارد زیر نمونه‌هایی از این پژوهش‌ها هستند:

چه اسناد و مدارک تاریخی در خصوص حسابداری دوبرل در قرن پانزدهم وجود دارد؟ سیستم هزینه‌یابی مرحله‌ای کارخانه X یا صنایع Y مبتنی بر چه عملیاتی است؟ آداب و رسوم قبیله و اقوام X چگونه است؟ ویژگی‌های معماری برج ایفل چیست؟ دستگاه و ماشین‌آلات X از چه اجزایی تشکیل شده است؟ و چگونه این اجزا به یکدیگر متصل شده‌اند؟

حالت دوم: شرایط ترجیحی

گاهی موضوع مورد پژوهش به گونه‌ای است که پژوهشگر می‌تواند از هر یک از روش‌های پژوهش کیفی و یا کمی استفاده کند، اما استفاده از روش‌های کیفی برتری دارد. ما این موارد را «شرایط ترجیحی» می‌نامیم. به عنوان نمونه، اگر هدف پژوهشگر بررسی وضعیت کمک‌رسانی به بیماران اورژانسی در یک بیمارستان باشد، پژوهشگر می‌تواند با استفاده از روش علمی و ایجاد فرضیه، تهیه پرسشنامه و تجزیه و تحلیل آماری مطالعه را دنبال کند و به نتیجه برسد. اما اگر تعداد تخت‌های مربوط به ICU و CCU آن محدود، مثلاً ۶ تخت باشد و تعداد مراجعه‌کنندگان در هر دوره زمانی به‌طور میانگین مثلاً ۳ نفر باشد، تعداد موارد مربوط به مطالعه جمعاً ۱۸ می‌گردد. این تعداد برای انجام مطالعه‌ای کمی، کافی نیست و نتیجه‌های چندان مطلوبی را به بار نخواهد آورد. اما، اگر واقعاً پژوهشگر به دنبال آن باشد که کیفیت کمک‌رسانی بیمارستان را عمیقاً بررسی کند، بهتر است از پژوهش کیفی استفاده کند، یعنی با فرضیه از قبل تعیین شده حرکت نکند، و از راه مشاهده و حضور در بیمارستان شخصاً وضعیت کمک‌رسانی به بیماران را بگونه عمیق بررسی کند و نتیجه مشاهدات را جمع‌بندی نماید. در این حالت، ۱۸ مورد برای ملاحظه به‌گونه کیفی کاملاً کافی است و می‌تواند حجم زیادی از اطلاعات را فراهم سازد و در نتیجه منجر به نتیجه‌گیری مطلوب گردد. به‌گونه کلی، روش‌های کیفی برای پژوهش‌های استقرایی و اکتشافی مناسب‌تر هستند، زیرا منجر به ایجاد فرضیه‌ها و ارائه، توضیحات کافی پیرامون پدیده مورد مطالعه می‌شوند. افزون بر این، استفاده از روش‌های کیفی در شرایط ترجیحی، نه تنها بر حسب ماهیت مسأله پژوهش تعیین می‌شوند، بلکه باید در چارچوب کلی واکاوی هزینه‌ها و فایده‌ها و یافتن نتیجه نهایی ارزیابی شوند.

حالت سوم: شرایط ترکیبی

گاهی موضوع پژوهش به گونه‌ای است که از هر دو روش پژوهش‌های کمی و کیفی استفاده می‌شود. ما این حالت را «شرایط ترکیبی» می‌نامیم.^۱ در این حالت، پژوهش‌های کمی و کیفی در سطح‌های گوناگون پژوهش به کار برده می‌شوند. در سطح اول، ماهیت موضوع مورد مطالعه فاقد نظریه، فرضیه و ساختار شکل‌گرفته‌ای است، و بنابراین، استفاده از روش‌های کیفی مناسب است.

۱- در متون روش تحقیق به این کار استفاده از «روش‌های چندگانه» یا (Triangulation) می‌گویند.

در سطح دوم، فرضیه‌های مختلفی که در سطح اول ایجاد شده‌اند، مورد آزمون تجربی قرار می‌گیرند، و لذا استفاده از روش‌های کمی مناسب‌تر است، زیرا منجر به پذیرش یا عدم پذیرش فرضیه‌ها به گونه‌ی یکنواختی می‌گردد. در سطح سوم، که مربوط به تجزیه و تحلیل اطلاعات است، هر یک از روش‌های کمی یا کیفی می‌تواند به کار برده شود.

روش پژوهش

دومین سازه مؤثر در استفاده از پژوهش‌های کیفی مربوط به «روش پژوهش» می‌شود. مهمترین روش‌های پژوهش‌های کیفی عبارتند از: ۱- مطالعات آرشیوی^۱ ۲- بحث گروهی^۲ ۳- مطالعات موردی^۳ ۴- پژوهش‌های اقدامی^۴ شرح کامل هر یک از این روش‌ها خارج از قلمرو این مقاله است. علاقمندان می‌توانند به منابع (Denscombe, 1998; Berg, 1989; Gronhaug, Ghauri Kristianslund, 1995) مراجعه کنند. اما، به منظور تشریح کلی آن‌ها مطالب زیر ارائه می‌شود.

مطالعات آرشیوی

در این روش، پژوهشگر آرشیوها و اسناد و مدارک تاریخی را با روش کنجکاوانه‌ای به دقت مورد مطالعه قرار می‌دهد تا سؤالی را که در ذهن دارد بیابد. در صورت لزوم، پژوهشگر با اشخاصی که در جریان سابقه این اسناد و مدارک هستند نیز مصاحبه می‌کند. آرشیوها بر دو نوع هستند: ۱- آرشیو عمومی ۲- آرشیو خصوصی. آرشیو به هر اطلاع و مدرک (دستی یا کامپیوتری) در حال گردش اطلاق می‌شود و شامل مدارک مربوط به پذیرش بیماران در بیمارستان‌ها، دستگیری اشخاص در دادگستری‌ها، آمار جمعیت و سرشماری، و حتی آمار حساب‌های دریافتی و پرداختی شرکت‌ها می‌شود. آرشیو عمومی دربرگیرنده حساب‌های جراید تجاری، مدارک آماری و مدارک و اسناد رسمی است. آرشیو خصوصی مربوط به اشخاص است و شامل دفتر خاطرات، زندگی‌نامه‌ها و فیلم‌ها و کارهای هنری می‌گردد.

1 Archival Studies

2 Group Discussion

3 Case Studies افزون بر مطالعات موردی، مطالعات زمینه‌ای نیز وجود دارند که در اینجا مورد بحث قرار نمی‌گیرند.

4 Action Research

بحث گروهی

در این روش، پژوهشگر در یک زمان از نظرات چندین متخصص در یک مکان یا مکان‌های متفاوت استفاده می‌کند. شرکت‌کنندگان، دربارهٔ موضوع مورد مطالعه، نظرات شخصی خود را ارائه می‌دهند. اطلاعات مورد بحث به شدت می‌تواند تحت تأثیر شخصیت شرکت‌کنندگان، معلومات آن‌ها، و نحوهٔ پرسش و پاسخ قرار گیرد.

مطالعات موردی

در مواردی استفاده می‌شود که پژوهشگر بخواهد یک سازمان یا یک چیز را به دقت مورد مطالعه قرار دهد تا سازه‌های مربوط به رفتار آن چیز یا سازمان و یا اجزای کوچکتر آن سازمان (مثلاً دایرهٔ امور مالی) را تشریح کند. همچنین برای مطالعهٔ دایره‌های مختلف یا اجزا و متغیرهای سازمان‌های مختلف می‌توان از مطالعات موردی استفاده نمود که اصطلاحاً «مطالعات موردی مقایسه‌ای»^۱ نامیده می‌شود. اگرچه این روش تا حدی شبیه روش خط مشی تاریخی است، اما دارای جنبه‌های مهم زیر است که این روش را از سایر روش‌ها متمایز می‌سازد:

- ۱- فقط روی یک یا چند جنبهٔ مهم چیزی که باید مطالعه شود تکیه می‌کند.
- ۲- مطالعهٔ عمقی روی جنبه یا جنبه‌های انتخاب شده را دنبال می‌کند.
- ۳- روی روابط بین پدیده‌ها یا متغیرها و جریان‌های ارتباطی آن‌ها تمرکز پیدا می‌کند.
- ۴- مسأله را به صورت کلی و یکجا و یکپارچه (نظام‌مند) در نظر می‌گیرد، و از جزئی‌نگری دوری می‌گزیند.
- ۵- مسأله را در حالت طبیعی خودش مطرح می‌کند.
- ۶- از روش‌های چندگانه پژوهش استفاده می‌کند.

پژوهش‌های اقدامی

این‌گونه مطالعات معمولاً برای پروژه‌های پژوهشی در مقیاس پایین و کوچک به‌کار برده می‌شود. اخیراً در رشته‌های علوم اجتماعی، توسعهٔ سازمان و مدیریت، علوم تربیتی، بهداشت و علوم درمانی و حسابداری به‌کار گرفته شده‌اند. به‌گونه کلی، کاربرد این روش برای کلیهٔ اشخاص حرفه‌ای است که تمایل دارند پژوهش را جهت اصلاح

کارکرد خود در عمل به کار گیرند. پنج ویژگی عمده، که پژوهش‌های اقدامی را از سایر روش‌ها متمایز می‌سازند، به قرار زیرند (Denscombe, 1998).

۱- کاربرد عملی: هدف اصلی این روش بررسی مسایل کاربردی و عملی است که شخص در حرفه خود با آن‌ها سر و کار دارد. در اینجا، پژوهش باید به‌عنوان جزیی از عمل انجام شود نه به‌عنوان مکملی برای عمل یعنی پژوهش‌های اقدامی مفهوم دو مرحله‌ای را که در آن در مرحله اول پژوهش به‌وسیله پژوهشگر انجام می‌گیرد و سپس در مرحله دوم (مرحله جداگانه دیگر) معلومات ایجاد شده در پژوهش جذب کار در عمل می‌شود رد می‌کنند. به‌جای آن، دو مرحله پژوهش و اجرا در عمل (تا اندازه ممکن) با یکدیگر ادغام می‌گردند (Smoekh, 1995:34). برای این‌که مطالعه‌ای در مسیر پژوهش‌های اقدامی باشد، پژوهشگر باید کار عملی خود را با این ایده بررسی کند که اصلاحاتی را در آن به‌وجود آورد.

۲- تغییر: پژوهش‌های اقدامی بر مبنای این تفکر هستند که پژوهش نه تنها باید منجر به درک بهتر و روشن‌تر مسایل روزمره در عمل گردد، بلکه باعث تغییرات و اصلاحات لازم نیز گردد. تغییرات در دو جنبه صورت می‌گیرند:

۱- راه جدیدی را جهت حل مشکلات در عمل نشان می‌دهند.
 ۲- اطلاعات افزون‌تر درباره پدیده مورد مطالعه فراهم می‌کنند. چون پژوهش‌های اقدامی در مقیاس‌های کوچک و محلی اجرا می‌شوند، معمولاً تغییرات آن‌ها در سطح خرد^۱ است.

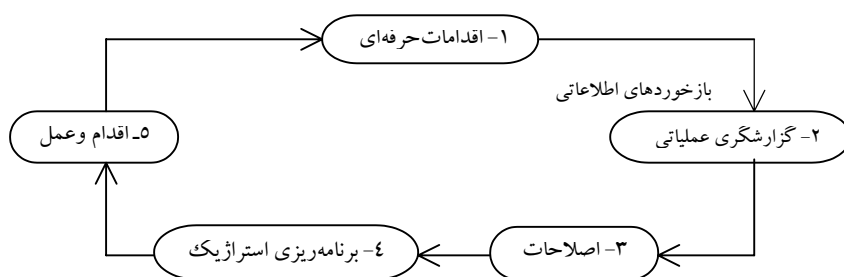
۳- جریان سیکلی: یکی از اهداف مهم پژوهش‌های اقدامی این است که از راه زنجیره بازخور اطلاعاتی بتوانند تغییرات را نشان دهند و پس از اجرای تغییرات، ارزیابی عملکرد را امکان‌پذیر سازند. در این جریان سیکلی، به دو مورد زیر باید توجه شود:

۱- نتیجه‌های پژوهش توسط بازخورهای اطلاعاتی مستقیماً به عمل برگردند.
 ۲- جریان‌های سیکلی به‌طور مداوم و فعال صورت گیرند.

شکل (۱) نمونه‌ای از جریان سیکلی در پژوهش‌های اقدامی را نشان می‌دهد. اقدامات حرفه‌ای (گام ۱) در عمل توسط بازخورهای اطلاعاتی منجر به تهیه «گزارش عملیاتی» (گام ۲) و انعکاس‌های کلیدی اطلاعات در خصوص موارد عملی می‌گردد. این

انعکاس‌ها می‌توانند باعث شناسایی مسأله‌های عملی گردند و اطلاعات بیشتری را پیرامون موضوع مورد مطالعه فراهم کنند. افزون بر آن، می‌توانند باعث تغییرات نوینی در روش و نحوه اجرای کار در عمل گردند. پس از انجام پژوهش‌های نظام‌مند و علمی، و مطالعه مشکل و با توجه به گزارش عملیاتی، فعالیت مورد نظر مجدداً مورد بررسی قرار می‌گیرد و تا حد ممکن اصلاح می‌گردد (گام ۳). این اصلاحات زمینه برنامه‌ریزی استراتژیک (گام ۴) را فراهم می‌سازند. چنانچه تغییرات جدیدی به‌مورد اجرا گذاشته شود، موارد جدید به مرحله اقدام و عمل (گام ۵) خواهد رسید و در چرخش‌های بعدی مورد استفاده قرار خواهد گرفت. بنابراین هدف اصلی، بهبود عملکرد آینده در عمل است.

شکل ۱- چرخه عمل در پژوهش‌های اقدامی

۴- تکنیک‌های جمع‌آوری اطلاعات: پژوهش‌های اقدامی می‌توانند از روش‌های گوناگونی جهت جمع‌آوری اطلاعات استفاده کنند. پژوهشگرانی که در رشته روانشناسی تخصص دارند، ممکن است تمایل داشته باشند از پرسشنامه استفاده کنند. در حالی که، متخصصان رشته انسان‌شناسی، روانکاوی، یا سیستم‌های اجتماعی ممکن است تمایل به جمع‌آوری اطلاعات از راه مشاهده یا مصاحبه داشته باشند. سایرین و هر کدام از متخصصان فوق همچنین ممکن است از اسناد و مدارک تاریخی و آرشیوهای دستی و کامپیوتری استفاده کنند (Susman and Evered, 1978). بنابراین، پژوهشگر می‌تواند از تکنیک‌های گوناگونی جهت جمع‌آوری اطلاعات استفاده کند.

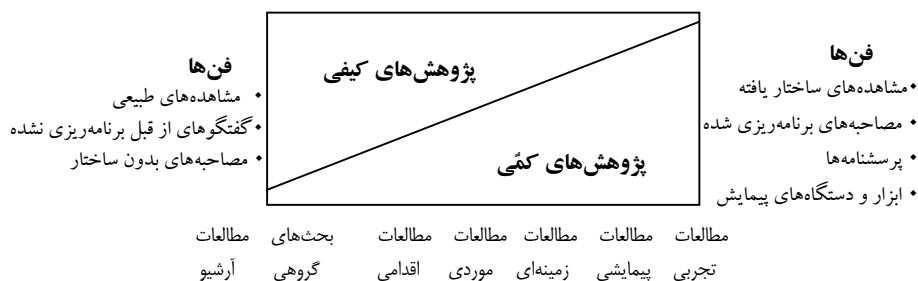
۵- مشارکت: در این گونه پژوهش‌ها، مشارکت پژوهشگر به صورت فعال و به عنوان یک شخص حرفه‌ای (نه یک شخص عادی) اجتناب‌ناپذیر است. پژوهشگر در واقع به عنوان

یک شریک در پژوهش شرکت می‌کند نه به‌عنوان یک ناظر. همچنین، مشارکت افراد حرفه‌ای در عمل پژوهش نیز گامی اساسی است.

فن جمع‌آوری اطلاعات

سومین عامل مؤثر در استفاده از پژوهش‌های کیفی مربوط به «فن جمع‌آوری اطلاعات» است. مهمترین فن‌های کیفی عبارتند از: مشاهده‌های طبیعی، گفتگوهای برنامه‌ریزی نشده و مصاحبه‌های بدون ساختار، فن‌هایی که در پژوهش‌های کمی به کار برده می‌شوند، شامل مشاهده‌های ساختار یافته، مصاحبه‌های برنامه‌ریزی شده، پرسشنامه‌ها، ابزارها و دستگاه‌های پیمایشی می‌گردند. شکل (۲) روش‌های گوناگون پژوهش و همچنین فن‌های مختلف جمع‌آوری اطلاعات را نشان می‌دهد. فن‌های عمده جمع‌آوری اطلاعات روش‌های کیفی و کمی به‌ترتیب در سمت چپ و سمت راست شکل نشان داده شده است. مطالعات آرشیوی، بحث گروهی، مطالعات موردی و زمینه‌ای و مطالعات اقدامی بیشتر جنبه کیفی و مطالعات پیمایشی و مطالعات تجربی بیشتر جنبه کمی دارند. اما، به گونه کلی، هر چه از سمت چپ به سمت راست شکل حرکت شود، روش‌های پژوهشی بیشتر به سمت پژوهش‌های کمی متمایل می‌شود و از فن‌های کمی نیز بیشتر استفاده خواهد شد.

شکل ۲: روش‌ها و فن‌های متداول پژوهش‌های کیفی و کمی

نحوه تجزیه و تحلیل اطلاعات

چهارمین سازه مؤثر در استفاده از پژوهش‌های کیفی مربوط به «نحوه واکاوی اطلاعات» است. واکاوی اطلاعات می‌تواند به شکل کمی و یا کیفی صورت گیرد. دو نوع روش برای واکاوی اطلاعات کیفی وجود دارد: ۱- روش دیدگاه مثبت^۱ و

1 Positivistic orientation

۲- روش پدید‌شناسی^۱. در روش اول، داده‌های کیفی استخراج شده از راه فن‌های پژوهش کیفی کدبندی می‌شوند و به‌گونه‌ای طبقه‌بندی می‌گردند که بتوان محاسبات کمی را روی آن‌ها انجام داد. طیف لیکرت نمونه‌ای از این طبقه‌بندی است. در روش دوم، داده‌های کیفی به‌گونه کمی طبقه‌بندی نشده و مقیاس‌بندی نمی‌گردند، بلکه به صورت اطلاعات کیفی و به صورت خودشان مورد تعبیر و تفسیر قرار می‌گیرند.

جمع‌بندی سازه‌ها

جدول (۲) تمام حالت‌هایی را که می‌توان از سازه‌های کیفی استفاده نمود نشان می‌دهد. طبق این جدول، پژوهش‌های کیفی تحت تأثیر سازه‌های زیر قرار دارند:

جدول ۲: حالت‌های گوناگون استفاده از سازه‌های کیفی در پژوهش

روش واکاوی اطلاعات	فن پژوهش	روش پژوهش	مسئله پژوهش
کیفی	کیفی	کیفی	حالت اول
کمی	کیفی	کیفی	حالت دوم
کیفی	کمی	کیفی	حالت سوم
کمی	کمی	کیفی	حالت چهارم
کیفی	کیفی	کمی	حالت پنجم
کمی	کیفی	کمی	حالت ششم
کیفی	کمی	کمی	حالت هفتم
کمی	کمی	کمی	حالت هشتم
کیفی	کیفی	کیفی	حالت نهم
کمی	کیفی	کیفی	حالت دهم
کیفی	کمی	کیفی	حالت یازدهم
کمی	کمی	کیفی	حالت دوازدهم
کیفی	کیفی	کمی	حالت سیزدهم
کمی	کیفی	کمی	حالت چهاردهم
کیفی	کمی	کمی	حالت پانزدهم
کمی	کمی	کمی	حالت شانزدهم

¹ phenomenologica; Attitude

۱- **مسأله پژوهش** : به گونه‌ای فراگیر، این مورد می‌تواند کمی و یا کیفی باشد.^۱ با توجه به اطلاعات مربوط به روش پژوهش، فن پژوهش و روش واکاوی داده‌ها، جمعاً هشت حالت کیفی و هشت حالت کمی را می‌توان در نظر گرفت. در حالت‌هایی که مسأله پژوهش به صورت کمی بیان می‌گردد، امکان استفاده از روش پژوهش کیفی، (مثلاً مطالعه موردی) یا فن کیفی (مثلاً مشاهده شخصی و یا واکاوی) داده‌ها به صورت کیفی (مثلاً به گونه پدیده‌شناسی) وجود دارد.

۲- **روش پژوهش** : این سازه نیز می‌تواند شامل روش‌های پژوهش کیفی (مانند مطالعات آرشیوی، بحث گروهی و...) و یا روش‌های پژوهش‌های کمی (مانند مطالعات پیمایشی و مطالعات تجربی) باشد. اگرچه معمولاً برای مسأله‌های پژوهش‌های کمی، روش‌های کمی به کار گرفته می‌شوند، اما همان‌گونه که قبلاً خاطر نشان شد، گاهی استفاده از روش‌های پژوهش کیفی (برای ایجاد نظریه و فرضیه و...) ممکن است به کار گرفته شود. همچنین، گاهی برای مسأله‌های کیفی هم ممکن است روش‌های پژوهش کمی (مانند مطالعات موردی و زمینه‌ای) بکار گرفته شوند. بنابراین حالت‌های متعددی را می‌توان تصور نمود که خلاصه آن در جدول (۲) نشان داده شده است.

۳- **فن‌های پژوهش** : این فن‌ها بر دو نوع هستند: ۱- فن‌های کیفی (شامل مشاهده‌های طبیعی، گفتگوهای برنامه‌ریزی نشده و...) و ۲- فن‌های کمی (شامل مشاهده‌های ساختار یافته، مصاحبه‌های برنامه‌ریزی شده، پرسشنامه و ابزار و دستگاه‌های پیمایشی). جدول (۲) حالت‌های متعددی را که ممکن است به وجود آیند نشان می‌دهد. (البته پاره‌ای از این حالت‌ها در عمل ممکن است بندرت اتفاق افتند).

۴- **روش واکاوی داده‌ها** : جدول (۲) حالت‌های گوناگون فن‌های پژوهش کیفی و کمی را نشان می‌دهد. اگرچه معمولاً به دنبال فن پژوهش کمی، واکاوی داده‌ها از راه آمار و به صورت کمی انجام می‌گردد، اما گاهی واکاوی‌ها ممکن است بر اساس اطلاعات کیفی هم باشد. یعنی تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی همراه با واکاوی‌های کمی به عنوان مکمل به کار برده شود.

نتیجه‌گیری

(۱) با رشد روزافزون روش‌های پژوهش، فن‌های پژوهش و نحوه واکاوی اطلاعات کیفی زمان آن فرا رسیده است که به پژوهش‌های کیفی هم مانند پژوهش‌های کمی ارج نهیم.

۱- حالت‌های استفاده از روش‌های چندگانه و ترکیبی در نظر گرفته نشده است.

(۲) تکیه بر پژوهش‌ها و سازه‌های کمی (حالت ۱۶ جدول ۲) دیدگاه محدودی را نسبت به پژوهش ارائه می‌دهد، و نقش‌های مهم پژوهش‌ها و سازه‌های کیفی (۱۵ حالت دیگر ارائه شده در جدول ۲) را نادیده می‌گیرد.

(۳) پژوهش‌های کیفی از نظر اهمیت و ساختار علمی روش تحقیق، به گونه‌ای ذاتی، در سطح نازل‌تری از پژوهش‌های کمی قرار ندارند.

(۴) انتخاب بین یک پژوهش کیفی یا کمی بستگی به عوامل متعددی دارد. مهمترین سازه‌های تعیین‌کننده، عبارتند: ۱- مسأله پژوهش ۲- روش پژوهش ۳- فن پژوهش و روش واکاوی اطلاعات.

(۵) پاره‌ای از انواع روش‌های پژوهش کیفی (به عنوان نمونه پژوهش‌های موردی و اقدامی) می‌توانند اطلاعات عمیق و دقیقی را در خصوص پدیده‌ها، رفتارها و سازمانهای پیچیده ارائه کنند. کسب این‌گونه اطلاعات از راه پژوهش‌های کمی به هیچ عنوان میسر نیست.

(۶) در اکثر موارد، به‌منظور افزایش روائی داخلی و روائی خارجی پژوهش، می‌توان از هر دو نوع پژوهش کیفی و کمی استفاده نمود. یعنی، روش‌های پژوهش‌های کیفی و کمی می‌توانند مکمل یکدیگر باشند.

پیشنهاد می‌گردد، در آینده، روش‌ها و فن‌های پژوهش‌های کیفی هر چه کامل‌تر و عملی‌تر تدوین گردد تا روائی داخلی و خارجی آن‌ها تقویت شود، و اعتبار این‌گونه پژوهش‌ها نیز افزایش بیشتری یابد.

منابع و مآخذ

- ۱- دهخدا، علی‌اکبر: لغت‌نامه دهخدا، چاپ چهارم، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
- ۲- عبدالخلیق، راشاد و آجین کیا، ب.ب.پ: پژوهش‌های تجربی در حسابداری: دیدگاه روش‌شناختی، ترجمه محمد نمازی، مرکز نشر دانشگاه شیراز، ۱۳۷۹.
- ۳- نادری، عزت‌الله و سیف نراقی: روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی، دفتر تحقیقات و انتشارات بدر، ۱۳۷۳.

4- Berg, B.L. *Qualitative Research Methods*, Boston: Allyn and Bacon, 1989.

- 5- Borman, K. M. Lecompte, M.D. and Goetz. J.P. "Ethnographic and Qualitative Research Design and Why It Doesn't Work," *American Behavioral Scientist*, No. 1.1986.
- 6-Eisenhardt, K. M. "Building Theories From Case Study Research", *Academy of Management Review*, Vol. 14, No 4, 1989.
- 7-Denscombe, M. *The Good Research Guide: for Small Scale Social Research Projects*, Buckingham: open University Press,1998.
- 8-Ghuri, P. Gronhaug, K., and Kristianslund, I, *Research Methods In Business Studies*, NewYork: prentice Hall, 1995.
- 9-Glaser, B. G and Strauss, A. L . *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, Chicago: Aldine,1967.
- 10-Maanan, J. Ved, *Qualitative ethodology*, Beverly Hills: sage, 1983.
- 11-Miles,M.B, "Qualitative Data as an Attractive Nuisance: The Problem of Analysis" , in J.Van Maanen(ed), *Qualitative Methodology*, Beverly Hills: Sage, 1979.
- 12-Mishler, E.G, *Research Interviewing*, London: Harvard University Press.1986.
- 13-Somekh, B. "The Contribution of Action Research to Development in Social Endeavor" *British Eduational Research Journal*, Vol. 21, 1995.
- 14- Susman, G and Evered, R "An Assessment of the Scientific Merits of Action Research", *Administrative Science Quarterly*, Vol 23, 1978.